

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2020.29.273>
УДК 930(=411.16)“18/19”

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРЕЇВ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (впродовж ХІХ — початку ХХ ст.)

У статті здійснено огляд історіографії культурно-освітнього розвитку єврейської громади Наддніпрянської України в ХІХ — на початку ХХ ст. В історичній науці знайшли ґрунтовне висвітлення особливості становлення й функціонування системи єврейської освіти на Волині в означений період часу, розвиток Житомирського рабинського училища й Житомирського єврейського вчительського інституту, просвітницька й духовно-релігійна діяльність єврейського населення Лівобережної, Правобережної, Південно-Східної України, що входила до складу Російської імперії, та західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини. Визначаючи досягнення юдеознавчих досліджень, слід констатувати, що на сьогодні згадана тематика потребує подальшої розробки з огляду на її значимість для наукового осягнення ключових проблем історії України та всесвітньої історії, наявність широкого пласту історичних джерел, передусім архівних матеріалів, джерелознавчий аналіз та інтерпретація яких сприятиме заповненню лакун в історіографії єврейської громади як унікального історико-культурного феномена й органічної складової культури України. Ідеологічний і політичний прес радянської доби суттєво загальмував юдеознавчі дослідження, реалізацію їхнього науково-творчого потенціалу, проте активізація інтересу до єврейської тематики наприкінці 1980-х рр. знайшла продовження в дослідженнях, здійснених уже в незалежній Українській державі, що сприяли запровадженню до наукового обігу нових історичних джерел, розробці інноваційних ідей і засвоєнню сучасних методологічних підходів. Одним із перспективних напрямів подальших досліджень у зазначеній царині вважаємо роль єврейства в посиленні європейських культурно-цивілізаційних впливів на українських землях, адже саме наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в

період піднесення єврейського національного руху зростає кількість євреїв, вихідців із України, які здійснювали подорожі, здобували освіту в провідних університетах Європи.

Ключові слова: історіографія, юдеознавчі студії, євреї, іудаїзм, освіта, навчально-виховний процес, Наддніпрянська Україна.

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>

HISTORIOGRAPHY ABOUT THE EDUCATIONAL ACTIVITIES OF JEWS IN DNIPRO UKRAINE (During the 19th — Early 20th Centuries)

The article deals with historiography about the cultural and educational development of Jews in Dnipro Ukraine during the 19th — early 20th centuries. The formation and functioning of a Jewish educational system in Volhynia during that period, the work of Zhytomyr Rabbinical School and Zhytomyr Jewish Teachers Institute, spiritual-cultural and education activities of Jews in Left-bank Ukraine, Right-bank Ukraine, South-East Ukraine, which was then part of the Russian Empire, and on Western Ukrainian lands of Austria-Hungary are reflected in the historical science. While appreciating the progress of Judaic studies, it should be noted that today this subject needs to be developed further. This is especially important for understanding the key issues of Ukraine's History and World History. The analysis of a wide range of historical sources, especially archival materials, will contribute to the objective presentation of the history of Jewish community as unique historical and cultural phenomenon and an important part of the Culture of Ukraine. The ideological and political pressure of Soviet era has slowed down Judaic studies, fulfilment of their scientific and practical potential. In the late 1980s there has been an upsurge of interest in the Jewish history. Research studies of Independent Ukraine have contributed to introduction into the scientific activities of new historical sources, developing innovative projects and ideas, improving methodological approaches. The role of Jews in increasing European cultural influences on the Ukrainian lands is a perspective direction of the historical research. In the period of raising the national spirit of Jews during the 19th — early 20th centuries, the number of Jewish students from

Ukraine who studied in European universities has increased. Attention needs to be shifted towards an important social function of ethnic research, the results of which foster establishing Ukrainian cultural environment based on tolerance, mutual respect, humanism and cross-cultural dialogue.

Keywords: *historiography, Judaic studies, Jews, Judaism, education, teaching and educational process, Dnipro Ukraine.*

Розробка етнонаціональної проблематики на теренах України в історичному й соціально-філософському контекстах має вагоме значення для теоретичного осягнення категорій «нація», «міжнаціональні відносини», «національна культура», «національна ідентичність». Розкриття сутності соціокультурних процесів у історичній ретроспективі неможливе без комплексного дослідження ролі в них мовно-культурного діалогу, міжцивілізаційної взаємодії, обміну духовними цінностями, що зумовлюють багатоманітність і водночас цілісність історичного спадку кожної країни, цивілізації, світу загалом. На сучасному етапі розвитку людства процеси глобалізації, економічної і військово-політичної інтеграції, нівеляції етнічних розбіжностей, культурної уніфікації планетарного масштабу співіснують із ростом націоналістичних настроїв та ідеологій. Розв'язання актуальних проблем сучасності — неврегульованих територіальних спорів і претензій, воєнної агресії, міжнародного тероризму, пропаганди екстремізму в інформаційному просторі — немислиме без дослідження їхньої етнічної складової, впливу міжнаціональних, міжкультурних, міжрелігійних, міжцивілізаційних суперечностей і протистоянь.

Дослідження історичного процесу на українських землях упродовж «довгого XIX ст.» неповне без комплексного аналізу його етнонаціональної специфіки, зокрема соціально-демографічного, економічного, духовного життя єврейської громади, її трансформації під впливом офіційної державної політики та загальноєвропейських модернізаційних тенденцій. Основою розвитку історичного знання, визначення його перспективних напрямів, конструювання теоретико-методологічних моделей є оцінка історіографічної бази наукової проблематики. Відповідно, метою цієї статті є здійснення огляду історіографії культурно-освітнього розвитку єврейської громади Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст.

Висвітлення єврейської історії у Російській імперії концентрувалося значною мірою навколо проблематики правового статусу євреїв і його законодавчої бази. Підвалини історико-юридичних досліджень у цій галузі були закладені випускником Новоросійського університету І.Г. Оршанським — автором праць «Русское законодательство о евреях» (СПб, 1877) і «Евреи в России» (СПб, 1872, 1877). У останній студії розглянуто

господарську діяльність єврейського населення у сфері торгівлі, промисловості, землеробства, суспільний побут, процеси русифікації тощо. Правові аспекти становища єврейської громади превалювали і в доробку уродженця Волинської губернії, випускника юридичного факультету Університету Св. Володимира М.І. Миша — автора «Руководства к русским законам о евреях» (СПб., 1892). У подорожніх нотатках Л.М. Брамсона «Поездка в южно-русские еврейские колонии» (СПб., 1894) викладено його враження від господарської діяльності, побуту жителів землеробських колоній Катеринославської губернії, а також відомості щодо чисельності населення в них, землеволодіння й землекористування, обсягів майна. Роки життя в Одесі справили виразний вплив на науковий світогляд С.М. Дубнова (1890–1903), творчий спадок якого нараховує цілий пласт праць з історії євреїв і насамперед — фундаментальну «Всемирную историю еврейского народа» (Рига, 1934–1938). Учений створив першу узагальнюючу періодизацію єврейської історії на теренах Центрально-Східної Європи. Одеський історик і організатор єврейського театру Й.М. Лернер здійснив роботу з опрацювання і введення до наукового обігу матеріалів архіву колишнього Новоросійського генерал-губернатора, результатом якої стала праця «Евреи в Новороссийском крае: Исторические очерки» (Одеса, 1901). С.С. Пен, учасник сіоністського руху Одеси, на початку ХХ ст. видав оригінальне дослідження «Еврейская старина в Одессе: К истории евреев в Одессе в первое 25-летие её основания» (Одеса, 1903). Із родини впливового одеського підприємця походив Ю.І. Гессен, який успішно поєднував наукові юдеознавчі дослідження з активною громадсько-політичною боротьбою за емансипацію єврейського населення Російської імперії. Він є автором праць «Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев» (СПб., 1906), «О жизни евреев в России: Записка в Государственную думу» (СПб., 1906), «История еврейского народа в России» (Л., 1925–1927; Москва-Иерусалим, 1993).

У міжвоєнний період заснована за сприяння Д. Багалія та А. Кримського Гебраїстична історико-археографічна комісія при ВУАН (1919–1929) за складних умов ідеологічного тиску в УСРР стала потужним науковим центром юдеознавчих досліджень, що впродовж наступного тринадцятиріччя періоду від 1930-х до кінця 1980-х рр. перебували під заборонаю.

Із здобуттям Україною незалежності 1991 року відбувся сплеск інтересу вітчизняних істориків до широкого спектру етнонаціональних студій, їх філософсько-теоретичної концептуалізації. Визначальний вплив на процес подолання українською гуманітаристикою важкого спадку радянської доби, відродження національних традицій української історіографії здійснив Ярослав Дашкевич, який зробив вагомий внесок у розробку

теоретико-методологічних засад досліджень історії українсько-єврейських відносин, окреслення перспективних напрямів юдеознавчих студій, популяризацію єврейської історії на сторінках не лише наукових періодичних видань, але й газет, а також на міжнародних наукових конференціях (зокрема, в Києві та Москві). 1992 року центральну рубрику 8-го номеру журналу «Сучасність» було присвячено Єврейсько-Українському Форуму в Єрусалимі (1–8 вересня 1992 р.) за участю політиків, громадсько-культурних діячів, науковців, правозахисників і колишніх політичних в'язнів. Її відкриває стаття Я. Дашкевича «Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI — початок XX ст.)», у якій наголошується на особливій заідеологізованості й заміфологізованості цієї ділянки досліджень, формулюються базові завдання академічної політики в цій галузі: підготовка наукових кадрів, розробка й реалізація програми охорони пам'яток єврейської культури, інформування громадськості щодо пам'яток єврейської історії в Україні, напрацювання планів дослідження історії євреїв в Україні, публікація історичних джерел, тематичних збірників, монографій¹. Ключем до глибшого розуміння характеру українсько-єврейських взаємин, спалахів міжетнічного антагонізму і кривавих конфліктів на тлі понад трьох із половиною століть рівноваги у відносинах Я. Дашкевич уважав історико-порівняльний аналіз ситуації на українських землях Російської імперії та Австрійської монархії, коли ліберальний політичний режим останньої сприяв нормалізації міжетнічних відносин у Східній Галичині, і «річка Збруч стала західною межею сваволі, безправ'я, терору». Взаємовідносинам між українським та єврейським населенням у Східній Галичині наприкінці XIX — на початку XX ст. присвячено статтю вченого, опубліковану в «Українському історичному журналі» 1990 року, у примітці до якої зауважувалося, що не всі члени редколегії поділяли викладені в ній положення. Я. Дашкевич наголошував на домінуванні в історіографії тематики, пов'язаної із трагічними сторінками історії євреїв, акцентуючи водночас на важливості відтворення нейтральних і світлих тонів у панорамі історичного минулого світового єврейства, близько 30% якого на початок XX ст. проживало на українських землях. У зведенні до мінімуму міжетнічних бар'єрів, поживленні українсько-єврейського діалогу вчений убачав важливу роль Греко-католицької церкви, діяльності Митрополита Андрея Шептицького. «Взаємовідносини між двома народами були завжди нормальними доти, — підсумовував Я. Дашкевич, — доки в них не втручалася якась третя сила, що використовувала як одних, так і других у своїх цілях та однаково ненавиділа як цих, так і тих. Можливість нормального співіснування та, навіть більше, справжнього добросусідства, буде реалізована тоді, коли обидва народи перестануть бути зняряддям у чужих руках»².

Свідченням актуалізації юдеознавчих студій в українській історіографії став захист цілої низки докторських і кандидатських дисертацій, присвячених зокрема історії синагог в Україні другої половини XVI — початку XX ст.; хасидизму як вияву реформаційних процесів в іудаїзмі на теренах Російської імперії у середині XVIII — на початку XX ст.; місцю та ролі єврейства в політичному процесі Наддніпрянської України (XIX — початок XX ст.), специфіці єврейського громадського руху, українсько-єврейському дискурсу в друкованих виданнях, політиці російського уряду щодо єврейського питання, участі євреїв у аграрних відносинах і рекрутській повинності єврейського населення; соціокультурному і правовому становищу єврейського населення на українських землях Австро-Угорщини, асиміляційним процесам у XIX — на початку XX ст., єврейському питанню у програмах і діяльності політичних партій, участі євреїв у діяльності австрійської соціал-демократії; комплексному висвітленню історії єврейських громад Правобережної, Лівобережної і Південно-Східної України XIX — початку XX ст.; різноманітним аспектам культурного виміру діяльності єврейського населення в Україні, специфіці єврейської етнопедагогіки XIX — початку XX ст.³

2001 року на сторінках «Українського історичного журналу» опубліковано статтю Н.В. Рудницької з історії професійної освіти євреїв на Волині в XIX — на початку XX ст., у якій акцентується увага на високому рівні прагнення до освіти, інтелектуального самовдосконалення серед єврейського населення⁴. Відносно тези авторки про те, що на Волині система єврейських державних навчальних закладів склалася з другої половини XIX ст., варто водночас наголосити, що початок її формування закладено ще в період правління Миколи I, коли згідно з указом від листопада 1844 р. запроваджувалися казенні єврейські училища, і одна з перших таких державних шкіл була відкрита в Житомирі 1847 року. Н.В. Рудницька відзначає важливу роль представників єврейського просвітницького руху Гаскали (максимим) у заснуванні ремісничих училищ, перше з яких було відкрите в Житомирі 1862 р. і діяло до 1884 р., а також висвітлює особливості функціонування ремісничих відділів при єврейських початкових училищах. У статті представлено матеріал щодо становлення системи ремісничого навчання для дівчат, зокрема діяльності Житомирського громадського єврейського жіночого професійного училища.

У захищеній 2002 року кандидатській дисертації Н.В. Рудницької здійснено комплексне дослідження становлення й функціонування системи освіти для євреїв на Волині впродовж XIX — початку XX ст. через призму національної політики Російської імперії. Проаналізовано важливі статистичні дані й фактологічні матеріали, соціально-економічні та пра-

вові чинники діяльності єврейських навчальних закладів, історичні передумови формування унікальної традиційної культури євреїв, базовою засадою якої була освіта й виховання молоді. З'ясовано особливості розвитку мережі єврейських початкових приватних і державних навчальних закладів, зміст їхнього навчально-виховного процесу, структуру викладацького складу, проблеми фінансового забезпечення. Охарактеризовано постановку викладацької справи і значення в системі підготовки рабинів та педагогічних кадрів для початкових єврейських навчальних закладів діяльності Житомирського рабинського училища (1847–1873 рр.), навчальні програми якого були рівноцінні гімназичним. Водночас деяких уточнень потребує наступна теза авторки: «За 26 років діяльності Житомирське рабинське училище здобуло авторитет єврейської громади та прогресивних російських чиновників. Безкоштовна форма навчання, достатній професійний рівень викладачів, звільнення від рекрутчини привабили до закладу значну масу учнів»⁵. Варто наголосити, що рабинські училища загалом не отримали достатньої довіри єврейської спільноти, а їхнім випускникам доволі часто не вдавалося заручитися повноцінною підтримкою громади при виборах у рабини, а отже і звільнитися від рекрутської повинності.

У дисертації відзначається важлива роль Житомирського єврейського вчительського інституту (1873–1885) у культурному поступі євреїв не лише на теренах Волині, але і в масштабах усієї Російської імперії. Висвітлюються непрості умови, в яких доводилося функціонувати цьому закладу, а саме: намагання уряду повністю підпорядкувати його офіційному внутрішньополітичному курсу Росії, спрямованому на асиміляцію євреїв, і водночас опір консервативних кіл єврейського населення, ортодоксальної іудейської громади. Початок утвердження в Російській імперії професійно орієнтованої освіти пов'язаний із відкриттям у Житомирі першого ремісничого училища. Загалом у дисертації розкрито активну участь євреїв у культурних процесах на українських землях, всупереч негативному впливу русифікаторської політики, позбавленню т.зв. інородців громадянських прав. Висвітлюється вплив Гаскали на модернізаційні процеси у єврейському середовищі, а також протистояння представників цього руху та іудеїв-ортодоксів. Авторка акцентує увагу на ролі Волині як важливого просвітницького центру, де формувалися покоління єврейської інтелігенції, яка плекала національні традиції та сприяла популяризації кращих здобутків світової культури, зокрема шляхом викладацької діяльності.

Розвитку початкових єврейських релігійних шкіл, хедерів, на Волині у XIX — на початку XX ст. присвячено окрему статтю Н.В. Рудницької, опубліковану 2002 року. Авторка акцентувала увагу на недоліках системи

викладання, незадовільному матеріальному забезпеченні меламедів і санітарно-гігієнічному стані хедерів, що були віддзеркаленням глибоких проблем соціально-економічного становища єврейського населення, які залишалися нерозв'язаними в Російській імперії і на початку ХХ ст. Водночас наведено важливі статистичні дані щодо кількості хедерів і їхніх учнів у Волинській губернії⁶. На основі аналізу спогадів сучасників, а також публікацій у тогочасній пресі щодо шляхів реформування й модернізації хедерів, авторка доходить висновку про їхню важливу роль у забезпеченні грамотності та збереженні культурно-релігійних традицій євреїв.

У своїй наступній розвідці Н.В. Рудницька розглянула роль релігійного чинника, а також вплив руху Гаскалі на розвиток єврейської освіти на Волині у ХІХ ст. Утім, зазначаючи, що «хасидизм мав негативний вплив на розвиток культурно-освітніх процесів у євреїв Волині»⁷, доцільно було би приділити увагу і ролі послідовників цієї течії іудаїзму у збереженні унікальних елементів єврейського фольклору і звичаєвості.

У третьому розділі виданої 2011 року за редакцією М.В. Левківського колективної монографії «Велика Волинь: історія освіти і культури» авторка висвітлила специфіку постановки навчально-виховної роботи у єврейських релігійних навчальних закладах, казенних і приватних училищах, Житомирському єврейському вчительському інституті впродовж другої половини ХІХ — початку ХХ ст.⁸

2015 року вийшла друком розвідка Н.В. Рудницької щодо мовно-освітніх маркерів національної ідентифікації поляків і євреїв Правобережної України в ХІХ ст. У ній порушена наукова проблема ролі мови, культури, духовних традицій у збереженні та розвитку національної ідентичності на тлі суспільно-політичних реалій імперської держави. Окреслено загальні тенденції освітніх реформ періоду правління Олександра І і наголошено на їхньому зв'язку із західноєвропейськими системами освіти. Висвітлюються особливості державної політики Російської імперії, законодавства щодо єврейського питання та його реалізації. Розглядаються мовні та релігійні аспекти розвитку єврейської освіти на українських землях колишньої Речі Посполитої. Фокусується увага на значенні Кременецького ліцею як польського національно-культурного осередку, а також на репресивних заходах щодо польського шкільництва, просвіти після придушення Польського повстання 1830–1831 рр., на реалізації міністерством освіти русифікаторської політики упродовж ХІХ ст.

Водночас у тексті статті є певні неточності, зокрема, стверджується, що міністр народної освіти (1802–1810) П.В. Завадовський навчався в Київській духовній академії⁹, хоча насправді вона почала діяти під цією назвою з 1819 року, а отже, йдеться про навчання Завадовського в Київ-

ській (Києво-Могилянській) академії. Некоректно наведено роки життя Адама Єжи Чарторийського — 1734–1823 рр., які насправді належали його батьку — державному діячу Речі Посполитої Адаму Казимиру Чарторийському. До технічних огріхів, очевидно, належить помилка в прізвищі філософа, дипломата, посланника Сардинії у Росії Жозефа де Местра, яке у статті наведено — де Мостр¹⁰. Зазначається, що відповідно до «Положення про євреїв 1804 р.» передбачалася можливість заснування особливих єврейських шкіл «із викладанням однією з мов — російською, німецькою чи польською»¹¹. Проте в оригіналі тексту Положення, опублікованого в «*Полном Собрании Законов Российской Империи*», шостий пункт першого параграфу «Про освіту» дослівно постулює: «...Между предметами их учения, необходимо должен быть один из языков: Русского, Польского или Немецкого»¹².

Серед новітніх публікацій Н.В. Рудницької з історії просвітницької та релігійної діяльності єврейської громади у Південно-Західному краї, і зокрема Волинській губернії, слід назвати текст її доповіді, опублікований у науковому збірнику «*Велика Волинь. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27–28 вересня 2019 р.)*»¹³. У цій розвідці авторка розкрила важливі аспекти заснування й діяльності Житомирського рабинського училища (1847–1873), створеного в руслі освітньої реформи періоду царювання Миколи I та покликаного забезпечити трансформацію культурно-релігійного життя, громадського побуту євреїв відповідно до засад уніфікаторської національної політики Російської імперії шляхом підготовки вчителів єврейських казенних училищ і рабинів як провідників русифікаторської стратегії уряду. Н.В. Рудницька висвітлила особливості організації навчально-виховного процесу, матеріально-технічного забезпечення, фінансування, формування викладацького складу Житомирського рабинського училища, порушила питання щодо відчуженості на етно-релігійному ґрунті між викладачами християнського та іудейського віросповідання.

Дослідження історії освітньої діяльності євреїв на Волині знайшли продовження в кандидатській дисертації А.А. Мелещенко «*Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець XVIII — початок XX століття)*»¹⁴, зорієнтованій на історико-педагогічний аналіз. Утім, наголошуючи на використанні в дисертації основних методів історичного дослідження: історико-педагогічного, історико-системного, історико-генетичного, історико-порівняльного та характеризуючи джерельну базу праці, авторка не виокремлює поняття «історичне джерело» та «наукова література». Сформульований предмет дослідження «навчально-виховний процес у єврейських освітніх закладах Волині наприкінці XVIII — початку XX століття» є вужчим за своїм змістом, ніж заявлена низка

завдань праці. У дисертації зосереджено увагу на типологізації і класифікації початкових єврейських навчальних закладів, організаційно-методичних засадах їхнього навчально-виховного процесу в контексті основних тенденцій розвитку єврейського шкільництва і його ролі в культурному житті Волині. Розглянуто комплекс чинників суспільно-політичного, правового, економічного характеру, вплив державних установ і громадських структур на національно-культурне життя волинських євреїв. Акцентується на культурно-освітніх взаємовпливах євреїв, поляків, німців, росіян, українців на теренах Волинського краю, значенні культурно-просвітницької, добродійної, релігійної діяльності громадських інституцій для протистояння асиміляційній політиці російського уряду щодо єврейського населення. Здійснено узагальнюючу характеристику мережі єврейських навчальних закладів Волині, їхнього місця в топографічному просторі губернії, чисельності учнів, особливостей традиційної релігійної і державної освіти для євреїв. Висвітлено специфіку підготовки педагогічних кадрів для єврейських навчальних закладів (Житомирське рабинське училище, Житомирський єврейський учительський інститут), зміст і пріоритети навчальних програм, рівень методичного забезпечення, форми навчально-виховної роботи і вплив на неї релігійних засад, морально-етичних традицій, релігійних цінностей. Наголошується на ролі шкільництва, культурно-просвітницької діяльності у збереженні самобутності єврейської громади Волині.

У подальшому циклі статей А.А. Мелещенко знайшли висвітлення соціально-економічні й соціокультурні аспекти, що впливали на розвиток єврейського шкільництва на Волині наприкінці XVIII — на початку XIX ст.¹⁵, а також специфіка єврейської початкової освіти в регіоні загалом упродовж другої половини XIX — початку XX ст.¹⁶

У кандидатській дисертації А.В. Морозової «Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.)» зроблено акцент на двоїстості соціокультурного розвитку євреїв, що визначала їхню самоідентифікацію, сформовану за умов, коли з одного боку вони прагнули зберегти власну мову, релігійну самобутність, а з іншого — мали інтегруватися до оточуючого економічного й культурного середовища¹⁷. На матеріалах Полтавської і Чернігівської губерній висвітлено соціально-демографічні процеси і правове становище євреїв, особливості офіційної державної політики, негативний вплив дискримінаційних заходів щодо єврейського населення, розкрито основні тенденції, етапи розвитку єврейської громади, її внесок у економічне життя регіону, зокрема у сфері харчової промисловості, ремісництва, торгівлі. Основу джерельної бази праці поряд із документами Центрального державного історичного архіву України м. Києва, Державного архіву Чернігівської області,

Державного архіву Полтавської області складають матеріали Товариства розповсюдження освіти серед євреїв у Росії та Центрального статистичного комітету, що зберігаються в Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург). Останній розділ дисертації присвячено освіті й духовно-релігійному життю єврейської громади. Наголошується, що попри складне матеріальне становище приватних і державних навчальних закладів для євреїв, загалом їм вдалося протистояти асиміляційній політиці російського уряду, зберегти засади єврейської традиційної культури, і зокрема, забезпечити вищий рівень грамотності серед жінок, порівняно з християнським населенням.

Розвиток єврейської освітньо-виховної системи є складовою предмета дисертаційного дослідження В.В. Гончарова «Єврейське населення Південно-Східної України 1861–1917 рр.»¹⁸. Географічні межі цієї праці охоплюють Катеринославську губернію, частину Ізюмського повіту Харківської губернії, Макіївську волость Таганрозького округу Війська Донського. Розкрито специфіку формування єврейської громади після Великих реформ 60–70-х рр. XIX ст., її структуру, розселення, динаміку чисельності, особливості господарської діяльності, громадського побуту. Акцентується вплив чинників модернізації, урбанізації і міжкультурної взаємодії на єврейство Південно-Східної України. Проаналізовано особливості процесів акультурації євреїв великих міст, що супроводжувалися зростанням рівня їхньої освіченості й економічного статусу, присутності в державних органах, формуванням класу єврейської інтелігенції. Відзначено вплив іудаїзму, традиційної культури східноєвропейського єврейства, насамперед комплексу морально-етичних норм, на суспільно-політичне й економічне життя євреїв регіону. Осередками і провідниками цього впливу виступали родина, синагога і єврейські навчальні заклади (талмуд-тори, хедери). Водночас простежено роль загальних навчальних закладів у міжкультурній взаємодії, європеїзації єврейської молоді, що справляла вплив не лише на її освітній рівень, але і на моделі соціальної поведінки, соціально-психологічні засади шлюбних відносин, систему виховання дітей, статус жінки. З'ясовано посилення світського елемента у процесі трансформації єврейської системи освіти відповідно до вимог часу, що передбачала зростання ролі професійно орієнтованої освіти, вивчення іноземних мов, питомої ваги жінок у викладацькому складі.

Питання збереження традиційної культури євреїв порушено у статті О.Ю. Крічкер «Традиції початкової освіти в єврейських общинах містечок Правобережної України на зламі XIX–XX століть»¹⁹. Авторка наголошує на унікальній місії єврейських містечок (штетлів) у плеканні духовної культури, звичаєвості, побуту східноєвропейських євреїв, важливою передумовою якого було поєднання освітнього й виховного процесу

на міцних релігійних засадах. У загальних рисах окреслено процес становлення й функціонування на Правобережній Україні мережі єврейських навчальних закладів — хедерів, талмуд-тор, бет-мідрашів, клойзенів. Розглядаються особливості державного регулювання й нагляду за діяльністю меламедів, пов'язані із застосуванням заходів репресивного характеру, корумпованістю органів влади. Відзначається, що недоступність для євреїв здобуття освіти в загальних навчальних закладах спонукала їх до розвитку мережі традиційних єврейських народних училищ та приватних початкових чоловічих і жіночих училищ.

Підсумком юдеознавчих досліджень О.Ю. Крічкер стала її кандидатська дисертація «Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині ХХ століття»²⁰. У цій праці проаналізовано специфіку соціально-економічного становища єврейства згаданого регіону в межах Російської імперії, його трансформацію на початку ХХ ст., зокрема і в результаті встановлення радянської влади. Розкрито посередницьку функцію містечок у відносинах між містом і селом, їхню роль у розвитку торгівлі, ремісничого і промислового виробництва. Розглянуто етнонаціональні процеси, що розгорталися в містечках Правобережної України, та значення єврейської освіти для збереження традиційної духовної культури євреїв. Акцентується на цілеспрямованому маніпулюванні й інспіруванні органами влади Російської імперії міжетнічних суперечностей у регіоні на ґрунті майнового розшарування й низького життєвого рівня широких мас населення. Висвітлюються зміни, що відбулися в житті єврейських містечок Правобережної України періоду Української революції 1917–1921 рр., а також сутність радянської репресивної політики щодо євреїв у 1930-ті рр.

Місце та роль єврейського населення в соціокультурному й економічному розвитку Катеринославської і Херсонської губерній другої половини ХІХ ст. через призму взаємодії традиціоналізму й модернізаційних процесів досліджено в кандидатській дисертації і монографії В.О. Яшина²¹. Зокрема, у монографії автор простежив вплив русифікації і християнізації на розвиток єврейських громад, а також гальмівний ефект обмежувальних заходів російського уряду щодо економічної активності євреїв. Порушене в четвертому розділі праці питання функціонування єврейської системи освіти — релігійної, світської, професійної — знайшло продовження в наступному циклі статей В.О. Яшина. У статті «Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (др. пол. ХІХ ст.)» автор проаналізував зумовлені насамперед економічними чинниками і спрямовані на інтеграцію єврейського населення до соціокультурного простору Російської імперії реформи у сфері освіти²². Йдеться про русифікацію, секуляризацію, заснування казенних

єврейських училищ, запровадження системи професійної освіти, модернізацію традиційних навчальних закладів. З'ясовано, що центрами освітньо-модернізаційних процесів стали великі міста. Наприклад, у казенних єврейських училищах Одеси використовувалися гімназичні підручники із загальноосвітніх предметів, а місцева тламуд-тора, якою опікувалися впливові єврейські купці й рабини, перетворилася на потужний осередок русифікаторської політики влади. На основі аналізу статистичних даних автор дійшов висновку, що загалом більшість єврейського населення надавала перевагу навчанню в талмуд-торах, хедерах, єшивах, а також домашній освіті. Наголошується на посиленні після 1880-х рр. сіоністських настроїв, опору асиміляції, національного спрямування традиційної єврейської системи освіти.

У наступній розвідці «Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття» В.О. Яшин розкрив значення здобуття євреями загальної світської і професійної освіти для інтеграції до російськомовного християнського соціуму й реалізації власних економічних інтересів, що виходили за межі традиційної єврейської громади²³. Простежено трансформації офіційної державної політики з цього питання від сприяння модернізаційним процесам шляхом залучення єврейської молоді до навчання в гімназіях та університетах упродовж 1860–1870-х рр. до вжиття заходів задля зменшення їхньої питомої ваги у згаданих навчальних закладах починаючи з 1880-х рр. Зворотнім боком відсоткових обмежень щодо вступу євреїв до університетів Російської імперії стала орієнтація на здобуття ними освіти у Європі. Наведено статистичні дані, що відображають динаміку чисельності євреїв у закладах Одеського навчального округу та рівня знань із російської мови, відзначено добродійну діяльність єврейської громади у сфері освіти, що поширювалася й на християнське населення. Акцентовується на ролі професійної освіти (передусім комерційної, медичної, юридичної, ремісничої) як інструмента економічної самодостатності та правової емансипації.

Перше комплексне джерелознавче дослідження широкого масиву документів з єврейської історії XVI–XX ст., що зберігаються в архівах Києва, здійснила В.М. Хітерер у своїй кандидатській дисертації, захищеній 1996 року²⁴. 2016 року вийшла друком монографія В.М. Хітерер “Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917” — комплексне дослідження історії євреїв Києва від часів Київської Русі до періоду Лютневої революції 1917 року²⁵. Авторка зауважує, що історія євреїв у Києві, ймовірно, довша і складніша, ніж історія євреїв у будь-якому іншому місті Східної Європи. Сакральна роль, якою офіційна імперська ідеологія наділяла Київ як священне для право-

славного світу місто, матір міст руських, зумовлювала провоковану владою релігійну нетерпимість, зокрема щодо євреїв-іудеїв. Важливою складовою праці, що сприяє відтворенню об'ємної картини історії київських євреїв у багатоманітності аспектів і контекстів, підсилює її сприйняття та засвоєння в зображально-образному ракурсі, є ретельно підібраний тематичний ілюстративний матеріал — карти, фотографії. Фундаментальне наукове значення монографії забезпечено насамперед завдяки залученню широкого кола джерел і їхньому джерелознавчому аналізу. Синтетичний характер дослідження пов'язаний із формуванням різнопланової джерельної бази, використанням інформаційного потенціалу періодичної преси різної тематичної і політико-ідеологічної спрямованості, джерел особового походження, що віддзеркалюють світогляд особистості на історичному тлі, та масштабного корпусу архівних документів, зокрема з фондів Центрального державного історичного архіву України м. Києва, Державного архіву Київської області, Державного архіву міста Києва. Проаналізований у монографії широкий спектр сюжетів розвитку і трансформації київського єврейства, впливу на нього коливань політики російського уряду від націленості на асиміляцію до намагань ізолювати єврейську громаду дозволяє дійти висновку про суперечливість і контрастність становища євреїв у Києві. З одного боку, мали місце історії успіху єврейських підприємців, які зробили вагомий внесок в економічний розвиток Києва, розгорнули активну добродійну діяльність, із другого — щодо євреїв спостерігалися прояви нетерпимості, дискримінації, насилля, єврейське населення потерпало від нестатків і соціальної нерівності. Здійснено аналіз демографічних процесів, що відбувалися в єврейській громаді Києва у просторово-хронологічному вимірі з акцентом на соціальні проблеми, становище жінок і дітей. Відтворення колективного образу єврейської громади міста відбувається через призму портретів її лідерів — родин Бродських, Марголіних та ін. Наголошується, що «Великі реформи» 1860–1870-х рр. сприяли створенню сприятливої суспільної атмосфери для активізації економічної співпраці й культурного взаємообміну на теренах Києва між євреями, українцями, поляками, росіянами. Розкрито роль добродійної діяльності єврейських підприємців-філантропів для культурно-освітнього розвитку київського єврейства. Після тривалих у часі дискримінаційних заходів щодо духовного життя євреїв, саме завдяки зусиллям Лазаря Бродського наприкінці XIX — на початку XX ст. вдалося добитися дозволу на відкриття в Києві синагоги й казенного єврейського училища. Реконструкція економічного, суспільно-політичного, культурно-релігійного життя київського єврейства як соціальної групи відбувається в тісному зв'язку із загальною історичною канвою епохи. І зокрема, відносно початку XX ст. йдеться про відгомін у

соціокультурному просторі Києва модернізаційних і секуляризаційних процесів, тенденцій суспільно-політичних рухів та ідеологічних концепцій, передусім — зростання впливу сіонізму. Водночас у тексті монографії трапляються огріхи. Наприклад, стверджується, що Лівобережна Україна і Київ стали частиною Російської імперії у 1654 р. (“...Left Bank Ukraine and Kiev became part of the Russian Empire in 1654”), проте насправді щодо згаданого періоду часу йдеться про Московське царство, адже Російська імперія проголошена в 1721 році. Дещо категорично виглядає ця теза і з огляду на наукові дискусії щодо тлумачення змісту рішень Переяславської ради 1654 року в процесі оформлення українсько-російського військово-політичного союзу. У монографії зазначається, що з 1654 до 1779 року Київ перебував під владою гетьмана (“From 1654 to 1700, Kiev was under Hetman (Ukrainian political leader) rule, the Hetman being appointed by the Russian tsar”). А проте запроваджений 1649 року інститут Гетьманату скасовувався тимчасово в 1722–1727 і 1734–1750 рр., а його остаточна ліквідація і знищення автономії Гетьманщини датується 1764 роком.

В опублікованій 2018 року статті В.М. Хітерер “How Jews Gained Their Education in Kiev, 1860–1917” досліджується специфіка освітнього життя київських євреїв у контексті офіційної політики російського уряду з єврейського питання, що характеризувалася непослідовністю і впродовж XIX — початку XX ст. неодноразово зазнавала змін²⁶. Як наслідок, процес розвитку єврейської системи освіти відбувався суперечливо, в умовах постійного контролю й регламентації із боку органів державної влади. У праці акцентується на русифікаторській політиці, інструментами якої стало, зокрема, заснування державних шкіл для євреїв і підпорядкування традиційних єврейських релігійних навчальних закладів міністерству народної освіти. А отже, предмет згаданого дослідження значно ширший за власне педагогічну царину й сягає своїми межами комплексу складних питань соціокультурного характеру, міжетнічної і міжрелігійної взаємодії, трансформації національної традиції під впливом внутрішньої політики імперії. Авторка відмітила, що спрямовані на нівеляцію культурної ідентичності євреїв і їхнє злиття з російськомовним християнським населенням заходи щодо поглиблення викладання російської мови в єврейських навчальних закладах, а також вплив ідей Гаскалі, сприяли зростанню чисельності єврейської молоді в загальноосвітніх закладах. Реакцією держави на цей процес стали обмежувальні заходи, спрямовані на послаблення єврейської присутності у сфері загальноосвітньої державної системи. Аналізуючи особливості київської освіти для євреїв, В.М. Хітерер фокусує увагу на причинах відкриття в Києві офіційних єврейських шкіл лише на початку XX ст., хоча дозволи російської влади

на заснування таких закладів у інших містах імперії, включно з Санкт-Петербургом і Москвою, були надані ще від 1860-х рр.

Отже, оцінюючи загальний стан дослідженості історії культурно-освітньої діяльності єврейської громади в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX — на початку XX ст., слід наголосити на здобутках у цій царині Н.В. Рудницької, А.А. Мелещенко, А.В. Морозової, В.В. Гончарова, О.Ю. Крічкер, В.О. Яшина, В.М. Хітерер та ін. В історичній науці знайшли ґрунтовне висвітлення особливості становлення й функціонування системи єврейської освіти на Волині в означений період часу, розвиток Житомирського рабинського училища й Житомирського єврейського вчительського інституту, просвітницька й духовно-релігійна діяльність єврейського населення Лівобережної, Правобережної, Південно-Східної України, що входила до складу Російської імперії, та західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини. Визнаючи досягнення юдеознавчих досліджень, слід констатувати, що на сьогодні згадана тематика потребує подальшої розробки з огляду на її значимість для наукового осягнення ключових проблем історії України та всесвітньої історії, наявність широкого пласту історичних джерел, передусім архівних матеріалів, джерелознавчий аналіз та інтерпретація яких сприятиме заповненню лакун в історіографії єврейської громади як унікального історико-культурного феномена та органічної складової культури України. Ідеологічний і політичний прес радянської доби суттєво загальмував юдеознавчі дослідження, реалізацію їхнього науково-творчого потенціалу, проте активізація інтересу до єврейської тематики наприкінці 1980-х рр. знайшла продовження в дослідженнях, здійснених уже в незалежній Українській державі, що сприяли запровадженню до наукового обігу нових історичних джерел, розробці інноваційних ідей і засвоєнню сучасних методологічних підходів. Одним із перспективних напрямів подальших досліджень у зазначеній царині вважаємо роль єврейства в посиленні європейських культурно-цивілізаційних впливів на українських землях, адже саме наприкінці XIX — на початку XX ст. у період піднесення єврейського національного руху зросла кількість євреїв, вихідців із України, які здійснювали подорожі, здобували освіту в провідних університетах Європи. Зокрема, Стефан Цвейг у своїй останній книзі, автобіографічній за характером, «Учорашній світ: спогади європейця» влучно охарактеризував внесок євреїв Австро-Угорщини у розвиток європейської культури епохи модерну: «...віденське єврейство ...стало творчо родючим, створивши мистецтво зовсім не специфічно єврейське, а, навпаки, глибоко й підкреслено австрійське, віденське по суті». Зрештою слід наголосити на важливій соціальній функції етнонаціональних досліджень у просвітницькому контексті, що сприятимуть формуванню інтелектуаль-

ного простору українського соціуму, зорієнтованого на ідеї толерантності, гуманізму й відкритості для міжкультурного діалогу.

---

¹ Дашкевич Я. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI — початок XX ст.). *Сучасність*. 1992. № 8. С. 53–54.

² Дашкевич Я. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX — початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 72.

³ Котляр Є.О. Синагоги України другої половини XVI — початку XX століть як історико-культурний феномен: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. Харків, 2001; Рудницька Н.В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002; Безаров О.Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX століття (1881–1894 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2003; Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2005; Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2005; Щукін В.В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2006; Жерноклєв О.С. Національні секції Австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Чернівці, 2007; Романюк Л.Б. Музичне життя Станіслава другої половини XIX — першої третини XX століття: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. Львів, 2007; Рибак О.А. Хасидизм як вияв реформаційних процесів в іудаїзмі на території Російської імперії в середині XVIII — на початку XX сторіччя: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008; Скус О.В. Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2008; Шевчук-Бєла Я.В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII — на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008; Кальян С.Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на українських землях у складі Російської імперії (середина XIX століття — 1903 р.): автореф. дис. ... д-ра політ. наук. Київ, 2009; Овчаренко Т.С. Культурологічні аспекти еволюції єврейського театру в Україні: автореф. дис. ... канд. культурології. Харків, 2009; Волошина Т.К. Музичний простір єврейських містечок східноєвропейського регіону (XIX — початок XX століть): автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. Київ, 2010; Андрійчук М.Т. Українсько-єврейський дискурс у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-ті рр. XIX ст. — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій. Київ, 2011; Геркєрова О.М. Ідеї сімейного виховання на засадах єврейської етнопедагогіки (кінець XIX — початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Ялта, 2011; Васьків Н.А. Єврейське питання в програмах та діяльності політичних партій Галичини наприкінці XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2012; Трофімук Т.М. Рекрутська повинність єврейського населення у 1827–1874 рр. (на матеріалах Волинської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Луцьк, 2012; Яшин В.О. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2012; Крічкер О.Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2013; Бородій А.І. Євреї в аграрних

відносинах на території Правобережної України в 1861–1914 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2014; Доценко В.О. Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2015; Вовчко М.І. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2016.

⁴ Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв Волині у XIX — на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2001. № 6. С. 123–132.

⁵ Рудницька Н.В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. URL: http://irbis-bnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe

⁶ Рудницька Н. Становлення і розвиток хедерів на Волині у XIX — на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. № 12. С. 41–45.

⁷ Рудницька Н.В. Вплив юдаїзму на освіту євреїв Волині у XIX ст. *Українська полоністика*. 2007. № 3–4. С. 35.

⁸ Рудницька Н.В. Єврейська освіта на Волині (др. пол. XIX — поч. XX ст.). *Велика Волинь: історія освіти і культури*. За ред. М.В. Левківського. Житомир, 2011. С. 83–117.

⁹ Рудницька Н. Мовні та освітні маркери в процесах національної ідентифікації в XIX ст. (на прикладі польських та єврейських громад Правобережжя). *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 43.

¹⁰ Там само. С. 44.

¹¹ Там само. С. 45.

¹² Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 28. С. 731–732.

¹³ Рудницька Н.В. Житомирське рабинське училище — освітній заклад для вчителів єврейських шкіл та рабинів (1847–1873 рр.). *Житомиру — 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краснознавчої конференції (Житомир, 27–28 вересня 2019 р.)*. Житомир, 2019. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/30181/>

¹⁴ Мелешенко А.А. Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець XVIII — початок XX століття): автореф. дис. ... пед. іст. наук. Житомир, 2015. 22 с.

¹⁵ Мелешенко А.А. Вплив соціально-економічних чинників на становлення єврейського шкільництва на Волині наприкінці XVIII — на початку XIX століття. *Наукові праці. Педагогіка*. 2016. Вип. 257. Т. 269. С. 111–114; Мелешенко А.А. Вплив полікультурності регіону на становлення єврейського шкільництва на Волині кінця XVIII — початку XIX століття. *Збірник праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2016. Вип. 1. С. 222–230; Мелешенко А.А. Вплив національних меншин у становленні єврейського шкільництва на Волині в кінці XVIII — першій половині XIX ст. *Інноваційна педагогіка*. 2018. Вип. 3. С. 26–29.

¹⁶ Мелешенко А.А. Розвиток початкової єврейської ремісничої освіти на Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. *New Trends of Global Scientific Ideas*. 2016. Р. 155–159; Мелешенко А.А. Роль єврейського шкільництва в системі початкової освіти на Волині в кінці XIX — на початку XX століття. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2018. Вип. 2(93). С. 86–91; Мелешенко А.А. Найпопулярніші єврейські початкові школи другої половини XIX — початку XX століття на Волині. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2018. Вип. 1(42). С. 141–144.

¹⁷ Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2005. 19 с.

¹⁸ Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2005. 20 с.

¹⁹ Крічкер О.Ю. Традиції початкової освіти в єврейських общинах містечок Правобережної України на зламі XIX–XX ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер.: Історія. 2012. Т. 171. Вип. 159. С. 14–17.

²⁰ Крічкер О.Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2013. 20 с.

²¹ Яшин В.О. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2012. 20 с.; Яшин В.О. Традиціоналізм і модернізація. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття. Кривий Ріг, 2013. 280 с.

²² Яшин В.О. Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (др. пол. XIX ст.) *Грані*. 2014. № 4. С. 156–164.

²³ Яшин В.О. Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття. *Грані*. 2014. № 5. С. 114–122.

²⁴ Хитерер В.М. Документи по еврейской истории в киевских архивах (XVI–XX вв.): автореф. дис. ... канд.ист.наук. Москва, 1996. 27 с.; Хитерер В. Документы по еврейской истории XVI–XX веков в Киевских архивах. Москва–Киев, 2001. 223 с.

²⁵ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston: Academic Studies Press, 2016. 471 p.

²⁶ Khiterer V. How Jews Gained Their Education in Kiev, 1860–1917. *Polin Studies in Polish Jewry*. 2018. Vol. 30. P. 155–179.

REFERENCES

1. Andrijchuk, M.T. (2011). *Ukrains'ko-ievrejs'kyj dyskurs u drukovanykh vydanniakh Naddnyprianschyny (60-ti rr. XIX st. — pochatok XX st.)*. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Bezarov, O.T. (2003). *Polityka rosij's'koho uriadu v ievrejs'komu pytanni naprykintsi XIX stolittia (1881–1894 rr.)*. *Extended abstract of PhD thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].
3. Borodij, A.I. (2014). *Yevrei v ahrarykh vidnosynakh na terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy v 1861–1914 rokakh*. *Extended abstract of PhD thesis*. Kam'ianets'-Podil's'kyj [in Ukrainian].
4. Dashkevych, Ya. (1992). *Problematyka vyvchennia ievrejs'ko-ukrains'kykh vidnosyn (XVI — pochatok XX st.)*. *Suchasnist'*, 8, 53–54 [in Ukrainian].
5. Dashkevych, Ya. (1990). *Vzaiemovidnosyny mizh ukrains'kym ta ievrejs'kym naseleнням u Skhidnij Halychyni (kinets' XIX — pochatok XX st.)*. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 10, 63–73 [in Ukrainian].
6. Dotsenko, V.O. (2015). *Yevrejs'kyj hromads'kyj rukh v Ukraini (60-ti rr. XIX st. — 30-ti rr. XX st.)*. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Goncharov, V.V. (2008). *Evrei Jugo-Vostochnoj Ukrainy: na perekryjstke tradicij i novacij (konec XVIII — nachalo XX vv.)*. Doneck [in Russian].
8. Herkerova, O.M. (2011). *Idei simejnogo vykhovannia na zasadakh ievrejs'koi etnopedahohiky (kinets' XIX — pochatok XX stolittia)*. *Extended abstract of PhD thesis*. Yalta [in Ukrainian].
9. Honcharov, V.V. (2005). *Yevrejs'ke naseleння Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy 1861–1917 rr.* *Extended abstract of PhD thesis*. Donetsk [in Ukrainian].
10. Kal'ian, S.Ye. (2009). *Yevrejs'ka spil'nota u politychnomu protsesi na ukrains'kykh zemliakh u skladi Rosij's'koi imperii (seredyna XIX stolittia — 1903 r.)*. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

11. Khiterer, V. (1996). Dokumenty po evrejskoj ystoryy v kyevskykh arkhyvakh (XVI–XX vv.). *Extended abstract of PhD thesis*. Moskva [in Russian].
12. Khiterer, V. (2001). *Dokumenty po evrejskoj ystoryy XVI–XX vekov v Kyevskykh arkhyvakh*. Moskva–Kyev [in Russian].
13. Khiterer, V. (2018). How Jews Gained Their Education in Kiev, 1860–1917. *Polin Studies in Polish Jewry*, 30, 155–179 [in English].
14. Khiterer, V. (2016). *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston: Academic Studies Press [in English].
15. Kotliar, Ye.O. (2001). Synahohy Ukrainy druhoi polovyny XVI — pochatku XX stolit' iak istoryko-kul'turnyj fenomen. *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
16. Krichker, O.Yu. (2012). Tradytsii pochatkovoï osvity v ievrejs'kykh obschynakh mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy na zlami XIX–XX st. *Naukovi pratsi Chornomors'koho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly*, 159, 14–17 [in Ukrainian].
17. Krichker, O.Yu. (2013). Zhyttia ievrejs'koho naseleння provintsijnykh mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy v pershij tretyni XX st. *Extended abstract of PhD thesis*. Cherkasy [in Ukrainian].
18. Meleschenko, A.A. (2018). Najpopuliarnishi ievrejs'ki pochatkovi shkoly druhoi polovyny XIX — pochatku XX stolittia na Volyni. *Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Seriya: Pedahohika. Sotsial'na robota*, 1(42), 141–144 [in Ukrainian].
19. Meleschenko, A.A. (2018). Rol' ievrejs'koho shkil'nytstva v systemi pochatkovoï osvity na Volyni v kintsi XIX — na pochatku XX stolittia. *Visnyk Zhytomyr'skoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka. Pedahohichni nauky*, 2(93), 86–91 [in Ukrainian].
20. Meleschenko, A.A. (2016). Rozvytok pochatkovoï ievrejs'koi remisnychoï osvity na Volyni u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st. *New Trends of Global Scientific Ideas*. 155–159 [in Ukrainian].
21. Meleschenko, A.A. (2018). Vplyv natsional'nykh menshyn u stanovlenni ievrejs'koho shkil'nytstva na Volyni v kintsi XVIII — pershij polovyni XIX st. *Innovatsijna pedahohika*, 3, 26–29 [in Ukrainian].
22. Meleschenko, A.A. (2016). Vplyv polikul'turnosti rehionu na stanovlenni ievrejs'koho shkil'nytstva na Volyni kintsia XVIII — pochatku XIX stolittia. *Zbirnyk prats' Umans'koho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Pavla Tychyny*, 1, 222–230 [in Ukrainian].
23. Meleschenko, A.A. (2016). Vplyv sotsial'no-ekonomichnykh chynnykiv na stanovlenni ievrejs'koho shkil'nytstva na Volyni naprykintsi KXVIII — na pochatku XIX stolittia. *Naukovi pratsi. Pedahohika*, 257, 111–114 [in Ukrainian].
24. Meleschenko, A.A. (2015). Yevrejs'ke shkil'nytstvo u strukturi osvity Volyni (kinets' XVIII — pochatok XX stolittia). *Extended abstract of PhD thesis*. Zhytomyr [in Ukrainian].
25. Morozova, A.V. (2005). Yevrejs'ke naseleння Livoberezhnoi Ukrainy (druga polovyna XIX — pochatok XX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
26. Ovcharenko, T.S. (2009). Kul'turolohichni aspekty evoliutsii ievrejs'koho teatru v Ukraini. *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
27. Romaniuk, L.B. (2007). Muzychne zhyttia Stanislavova druhoi polovyny XIX — pershoi tretyni XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
28. Rudnyts'ka, N. (2015). Movni ta osvitni markery v protsesakh natsional'noi identyfikatsii v XIX st. (na prykladi pol's'kykh ta ievrejs'kykh hromad Pravoberezhzhia). *INTERMARUM: istoriia, polityka, kul'tura*, 2, 42–60 [in Ukrainian].
29. Rudnyts'ka, N.V. (2001). Profesijna osvita ievreiv Volyni u XIX — na pochatku XX st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 6, 123–132 [in Ukrainian].

30. Rudnyts'ka, N. (2002). Stanovlennia i rozvytok khederiv na Volyni u XIX — na pochatku XX stolittia. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 12, 41–45 [in Ukrainian].
31. Rudnyts'ka, N.V. (2002). Stanovlennia i rozvytok systemy osvity ievreiv na Volyni u XIX — na pochatku XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
32. Rudnyts'ka, N.V. (2007). Vplyv iudaizmu na osvitu ievreiv Volyni u XIX st. *Ukrains'ka polonistyka*, 3–4, 34–40 [in Ukrainian].
33. Rudnyts'ka, N.V. (2011). Yevrejs'ka osvita na Volyni (dr. pol. XIX — poch. XX st.). *Velyka Volyn': istoriia osvity i kul'tury*. Zhytomyr, 83–117 [in Ukrainian].
34. Rudnyts'ka, N.V. (2019). Zhytomyrs'ke rabyns'ke uchyls'che — osvitnij zaklad dlia vchyteliv ievrejs'kykh shkil ta rabyniv (1847–1873 rr.). *Zhytomyru — 1135. Naukovyj zbirnyk Velyka Volyn'*. Zhytomyr [in Ukrainian].
35. Rybak, O.A. (2008). Khasydyzm iak vyiaiv reformatsiinykh protsesiv v iudaizmi na terytorii Rosijs'koi imperii v seredyni XVIII — na pochatku XX storichchia. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
36. Schukin, V.V. (2006). Stanovysche ievrejs'koho naseleння v Khersons'kij hubernii v XIX — na pochatku XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
37. Shevchuk-Biela, Ya.V. (2008). Pravove stanovysche natsional'nykh menshyn Pivdnia Ukrainy u skladi Rosijs'koi imperii naprykintsi XVIII — na pochatku XX st. (na materialakh Odesy). *Extended abstract of PhD thesis*. Odesa [in Ukrainian].
38. Skus, O.V. (2008). Transformatsiia konfesijnykh osередkiv na Umanschyni (1793–1917 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj [in Ukrainian].
39. Trofimuk, T.M. (2012). Rekruts'ka povynnist' ievrejs'koho naseleння u 1827–1874 rr. (na materialakh Volyns'koi hubernii). *Extended abstract of PhD thesis*. Luts'k [in Ukrainian].
40. Vas'kiv, N.A. (2012). Yevrejs'ke pytannia v prohramakh ta diial'nosti politychnykh partij Halychyny naprykintsi XIX — na pochatku XX st. *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
41. Voloshyna, T.K. (2010). Muzychnyj prostir ievrejs'kykh mistechok skhidnoievropejs'koho rehionu (XIX — pochatok XX stolit'). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
42. Vovchko, M.I. (2016). Asymiliatsijni protsesy ievrejs'koho naseleння Halychyny u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st. *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
43. Yashyn, V.O. (2014). Modernizatsiia tradytsijnoi ievrejs'koi osvity na Khersonschyni ta Katerynoslavschyni (dr. pol XIX st.). *Hrani*, 4, 156–164 [in Ukrainian].
44. Yashyn, V.O. (2014). Rozvytok svits'koi osvity sered ievrejs'koho naseleння Khersonschyny ta Katerynoslavschyny u druhij polovyni XIX stolittia. *Hrani*, 5, 114–122 [in Ukrainian].
45. Yashyn, V.O. (2013). *Tradytsionalizm i modernizatsiia. Yevrejs'ke naseleння Katerynoslavschyny j Khersonschyny v sotsial'no-kul'turnykh ta ekonomichnykh protsesakh druhoi polovyny XIX stolittia*. Kryvyj Rih [in Ukrainian].
46. Yashyn, V.O. (2012). Yevrejs'ke naseleння Katerynoslavschyny j Khersonschyny v sotsial'no-kul'turnykh ta ekonomichnykh protsesakh druhoi polovyny XIX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Dnipropetrovs'k [in Ukrainian].
47. Zhernokleiev, O.S. (2007). Natsional'ni sektsii Avstrijs'koi sotsial-demokratii v Halychyni j na Bukovyni (1890–1918 rr.). *Extended abstract of Doctor's thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].